

sehe ontwikkeling (Groningen, 1986) hfdst. 4, de wijken een gebrekkig ordeningskader noemt voor de analyse van de ruimtelijke spreiding van sociale ongelijkheid. Ook neemt hij de twintigste-eeuwse beroepsstratificatie van Van Tulder als uitgangspunt voor de sociaal-economische stratificatie. De problemen die hiermee samenhangen worden echter nauwelijks gesignaleerd, laat staan besproken. Een ander punt van kritiek is dat de morfologie van de wijken als uitgangspunt is genomen. Daardoor wordt de focus voornamelijk gericht op het *filtering down-proces*. Doordat de migratie geen methodische rol speelt in het betoog, komt het *filtering up-proces*, het besluitvormingsproces waarop bewoners besluiten te gaan verhuizen, veel minder sprekend voor het voetlicht. Toch wordt in het eerste hoofdstuk een analyse hiervan beloofd. Nu weet iedereen die met bevolkingsregisters en hoofdelijke omslagkohieren heeft gewerkt dat een analyse van de stedelijke migratie een heidens karwei is, maar Schmal maakt nergens duidelijk waarom hij aan een dergelijke analyse niet is begonnen.

Al met al heeft Schmal een boeiend en zeer leesbaar boek gemaakt. Wie dit boek gelezen heeft, weet dat de vraag Den Haag of 's-Gravenhage? moet worden omgezet in de stelling: Den Haag en 's-Gravenhage; ze bestaan allebei.

R. van der Woude

G. J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Kerkhistorische monografieën; Leiden: J. J. Groen en zoon, 1995, 296 blz., f39,50, ISBN 90 5030 502 4, ISSN 0926 8359).

In deze gedegen studie, waarop de auteur in 1995 promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, wordt aandacht besteed aan een tot dusver onderbelichte groep van mensen, die actief waren op het gebied van evangelisatie en gemeenteopbouw, de zogenoemde evangelisten. Zij worden getypeerd als werkers op het tweede plan, die naast predikanten, ouderlingen en diakenen hun krachten hebben gegeven aan de verkondiging van het evangelie. Zij hebben bijgedragen aan de uitbreiding van de doleantie, het ontstaan van vrije evangelische gemeenten en vielen in bij vacante hervormde gemeenten. In hun arbeid wierpen zij tevens een dam op tegen de zich in de tweede helft van de negentiende eeuw verbredende vrijzinnigheid.

De naam 'evangelist' als bedoeld in deze studie, kwam eerst sedert het midden van de vorige eeuw in gebruik. De kerkelijke verhoudingen in deze periode en met name het geestelijke leven in de Nederlandse Hervormde Kerk gaven aanleiding tot het optreden van personen, die 'niet in dienst van een kerkgenootschap, op eigen gezag of in opdracht eener vereniging aan andersdenkenden, ongelovigen of onverschilligen' het Evangelie verkondigden.

In het eerste hoofdstuk wordt een analyse gegeven van deze kerkelijke verhoudingen. Tegen de achtergrond van de sociaal-economische toestand van Nederland worden respectievelijk de verhouding rooms-katholieken-protestanten en de onwikkelingen in het protestants kerkelijk leven in de tweede helft van de negentiende eeuw geschetst. Speciale aandacht wordt daarbij gegeven aan de 'werkers op het tweede plan'.

De verenigingen of genootschappen in wier dienst zij optraden, waren meestal naar buitenlands model georganiseerd. In het tweede hoofdstuk geeft de auteur een beeld van deze internationale inwerking op de Nederlandse situatie. Daar bronnenmateriaal van plaatselijke verenigingen nagenoeg ontbreekt, concentreert hij zijn onderzoek op een vijftal landelijk opererende organisaties die meer schriftelijke sporen hebben nagelaten: de Evangelische Maatschappij, de Nederlandsche evangelisch-protestantsche vereniging, de Vereniging tot heil des volks, de Nederlandsche vereniging van vrienden der waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk en de Confessioneele Vereniging. Het derde hoofdstuk beschrijft de ontwikkelingen van deze verenigingen tot omstreeks 1890, toen door de doleantie van 1886 een nieuwe situatie was ontstaan.

In het vierde hoofdstuk wordt ingegaan op het dienstverband van de evangelisten. Aan welke eisen moesten zij voldoen, welke opleidingsmogelijkheden waren er voor hen en hoe was hun bezoldiging? Het vijfde en laatste hoofdstuk beschrijft de werkzaamheden van evangelisten, geschetst aan de hand van een vijftal *case-studies*, voor elk van genoemde verenigingen één.

Conclusie van deze studie is, dat de evangelisten een blijvende bijdrage geleverd hebben aan de Nederlandse kerkgeschiedenis, mede omdat door hun arbeid een aantal nieuwe kerkgenootschappen is ontstaan.

Mink heeft met deze dissertatie een leemte opgevuld in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving van de negentiende eeuw. Hij heeft zijn onderzoek duidelijk afgebakend, de grenzen daarvan goed verantwoord en de resultaten gepresenteerd in een afgewogen compositie. Het boek is helder en consistent van opbouw, de betoogtrant boeiend en toegankelijk, maar het geheel is arm aan theologie. Nu mag van 'werkers op het tweede plan' geen wetenschappelijk niveau worden verwacht, maar voor een dissertatie geldt dit wel. Formeel beantwoordt dit proefschrift aan de gebruikelijke eisen, maar inhoudelijk blijft het wat mager. Met name het vijfde hoofdstuk, dat de lotgevallen van een vijftal evangelisten beschrijft, blijft nogal in het anekdotische steken.

Mijn kritiek spitst zich toe op de volgende punten. In het eerste hoofdstuk wordt het protestants kerkelijk leven voornamelijk kroniekmatig beschreven. Stromingen als de Groninger richting en het modernisme worden globaal aangeduid. Hetzelfde geldt voor de wortels van de gereformeerde, bevindelijke spiritualiteit. Hier zijn kansen onbenut gebleven, om de context waarbinnen de evangelisten hebben gearbeid, theologisch uit te diepen.

Ook de buitenlandse invloeden op de genootschapsvorming waarvan evangelisatiearbeid uitging, zijn uiterst summier in kaart gebracht. Graag had ik meer vernomen over de inhoudelijke aspecten van de *evangelical revival* in Engeland en de theologische themata van het internationale Réveil. Ook de dieper liggende motieven van het verzet tegen de groeiende invloed van Rome komen weinig uit de verf. Het geheel van de Nederlandse kerkelijke situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw wordt daardoor te oppervlakkig behandeld.

Het derde hoofdstuk, dat de arbeid en doelstelling van de landelijke evangelisatieverenigingen bespreekt, geeft slechts een uitwendige beschrijving van de gang der gebeurtenissen. Het in bijlagen opnemen van de statuten van deze corporaties vergoedt het gemis aan inhoudelijke informatie over deze instellingen niet. Mijns inziens hadden deze statuten aan een nadere analyse dienen te worden onderworpen, om vervolgens de achterliggende theologische motieven van deze bepalingen in een samenvattende beschouwing te expliciteren.

In het vierde hoofdstuk had met name op het punt van de opleidingen voor de evangelisten nader ingegaan kunnen worden op de denkwijzen van de docenten die aan deze instellingen hebben gearbeid. Was hun theologie eenduidig gereformeerd, of waren er ook andere signalen in het spel? Ook hier lagen mijns inziens mogelijkheden om het theologisch gehalte van deze studie meer gestalte te geven.

Dat van de publicistische arbeid van de evangelisten, zoals besproken in het vijfde hoofdstuk geen topprestaties kunnen worden verwacht, werd al eerder vastgesteld. Niettemin had een analyse van hun geschriften, getoetst aan gangbare godgeleerde inzichten van hun tijd, een breder inzicht kunnen verschaffen in hun 'ligging' ten opzichte van de stromingen waarmee zij zich verwant voelden, dan wel ten aanzien van de richtingen die zij bestreden.

Als laatste bezwaar noem ik tenslotte de beperking van deze studie tot de werkers op het tweede plan van de gereformeerde of evangelische signatuur. Deze wordt ingegeven door de naam 'evangelisten', die in vrijzinnige kring ongebruikelijk was. Waarom wel zijpaden ingeslagen als het gaat om hervormde godsdienstonderwijzers, die in stricte zin geen evangelisten waren, en met geen woord gerept over vrijzinnige godsdienstonderwijzers en voorgangers,

zoals opgeleid door de Nederlandse Protestantenbond, de tegenhanger van de Confessioneele Vereniging?

De auteur heeft zich wel heel vanzelfsprekend beperkt tot de werkers van orthodoxen huize en hij had daar recht en reden toe. Echter, hij had zich in een inleidende of afsluitende beschouwing wel rekenschap mogen geven van het feit, dat er aan de linkerflank van het protestants kerkelijk leven in de door hem beschreven periode honderden werkers op het tweede plan zijn geweest, die op hun beurt hebben bijgedragen aan de voortgang van het kerkelijk leven van een door de orthodoxie uit de Hervormde Kerk verdreven vrijzinnigheid. Toegegeven, de begrenzing van het onderwerp van deze studie liet een dieper ingaan op deze kwestie niet toe, maar het volstrekt onvermeld laten van deze werkers acht ik een pijnlijke omissie.

Samenvattend kan worden gesteld, dat *Op hel tweede plan* weliswaar in een leemte voorziet, die echter weer andere leemten aanwijst. Als zodanig beantwoordt deze studie aan haar wetenschappelijk doel; immers zij stimuleert tot verder onderzoek op de aangrenzende terreinen, die in dit proefschrift noodzakelijkerwijs onbearbeid moesten blijven.

E. H. Cossee

J. Moulaert, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 1993, Historische reeks XX; Leuven: Davidsfonds, 1995, 462 blz., Bf 1180,-, ISBN 90 6152 888 7).

Over de Belgische socialistische arbeidersbeweging zijn vele belangrijke historische studies verschenen. Het Belgische anarchisme bleef een witte plek op de historische kaart. Thans is deze opgevuld door de Leuvense dissertatie van Jan Moulaert. De auteur schreef eerder *Ontwaking en de kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910* en *De vervloekte staal. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914*. *Rood en zwart* is, om het heel eigen en oorspronkelijke taalgebruik van de schrijver te imiteren, een kloek boekwerk geworden, fraai uitgevoerd en geïllustreerd. De studie is op uitgebreid bronnenonderzoek gebaseerd in dertien Belgische archieven, de Archives Nationales in Parijs en het Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis in Amsterdam. De bibliografie omvat een lijst van 129 anarchistische of aan het anarchisme verwante bladen, 117 verschenen in België.

Moulaert heeft gekozen voor een verhalende en zuiver chronologische opzet, die hij op minutieuze en verhelderende wijze heeft uitgewerkt. Na een inleidend hoofdstuk over de wording van de Belgische socialistische beweging volgen acht hoofdstukken die ieder een periode van drie tot zes jaar beslaan. Het besluit behandelt de anarchistische aanhang en de zelfbeperkingen van het Belgische anarchisme. In de tijd van de Eerste Internationale kende België een belangrijke sectie van deze organisatie, die eerder tot de anti-autoritaire vleugel — waar de anarchistische beweging uit voortkwam — dan tot de autoritaire gerekend kan worden. Toch heeft daarna het anarchisme nauwelijks wortel geschoten in België. 'Pogingen om tot een anarchistische beweging te komen', ware een betere ondertitel geweest. Want tot een echte beweging is het in België, anders dan in Frankrijk en Nederland niet gekomen. Dit ondanks de volharding waarmee actieve anarchisten telkens opnieuw getracht hebben om blijvende periodieken, groepen en ook een landelijke organisatie van de grond te krijgen. Het grote aantal periodieken is omgekeerd evenredig aan hun verschijningsduur. De meeste van de opgesomde periodieken hielden het geen jaar uit en vaak verschenen slechts enkele nummers. Alleen bij hoge uitzondering werd een oplage van meerdere duizenden bereikt. Op één pagina (196) trof ik zelfs vier elkaar snel opvolgende periodieken aan. Plaatselijke groepen hielden het meestal wat langer uit, maar meer dan enkele tientallen leden omvatten zij doorgaans niet, meestal waren het er zelfs minder. De activiteiten waren vooral gericht op het handhaven van de eigen